

OD KIJOWA DO RZYMU

Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą

pod redakcją M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka, K. Wiszowatej-Walczak

Białystok 2012

Karol Łopatecki

BIAŁYSTOK

Geneza kozackiego prawa i sądownictwa wojskowego. Z badań nad artykułami wojskowymi w Rzeczypospolitej szlacheckiej

Jednym z największych fenomenów społecznych nowożytnej Europy był proces wykształcania się świadomości narodowej ludności określanej mianem Kozaków¹. W początkowym okresie był to konglomerat społeczny i etniczny², językowy i religijny, rozdrobniony również pod względem prawnym. Według badań, już w pierwszej połowie XVII stulecia podstawowa masa Kozaków składała się z etnicznych Ukraińców, zaś ci Zaporozcy, którzy wywodzili się z innych narodów stanowili zdecydowaną mniejszość i szybko ulegali procesowi ukrajinizacji³. W tym czasie poja-

¹ T. Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa 1985, passim.

² Oddział Jana Oryszowskiego z 1581 r. był mozaiką etniczną. Z terenów Ukrainy pochodziło 45% żołnierzy, z WKsL 40%, z obszaru moskiewskiego 10%, rdzennej Polski 5% oraz pojedyncze osoby z Krymu, Mołdawii i Serbii. S. Luber, P. Rostankowski, *Die Herkunft der im Jahre 1581 registrierten Zaporoger Kosaken*, „Jahrbucher für Geschichte Osteuropas“ 28 (1980), 3, s. 380–387; por. W. Tomkiewicz, *O składzie społecznym i etnicznym Kozaczyzny Ukrainnej na przełomie XVI i XVII wieku*, „Przegląd Historyczny” 37 (1948), s. 249–260.

³ С. Лепявко, *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*, Чернігів 1996; *Українське козацтво. Мала енциклопедія*, ред. Ф. Г. Турченко, Київ 2002, s. 215; Ю. Мыцьк, *Наследие Речи Посполитой в современной украинской историографии*, [w:] *Украина и соседние государства в XVII веке*, ред. Т. Г. Яковлева, Санкт-Петербург 2004 г., s. 114–115.

wia się własny etos zawodowy (społeczny) i religijny⁴. Jeszcze przed 1648 r. czynniki te doprowadziły do wykształcenia odrębnego stanu w strukturach Rzeczypospolitej szlacheckiej⁵. W wyniku Powstania Chmielnickiego szybko skryształizowała się w idea własnego kozackiego państwa: samodzielnego lub wchodzącego w większe struktury polityczne. W konsekwencji idea Kozaczyzny ewoluowała i stała się podstawą do ukształtowania się nowoczesnego narodu ukraińskiego w XIX i XX w.⁶

Niewątpliwie istotnym czynnikiem dla procesu zespolenia i emancypacji światopoglądowej Kozaków była wspólna historia i tradycja, którą kształtowały heroiczne czyny: wyprawy łupieżcze na Chanat Krymski, Mołdawię, Portę Otomańską, wyprawa wojskowa na Moskwę (1616–1617) czy obrona Chocimia przez Turkami (1621)⁷. W szczególności walka przeciwko agresji tatarsko-tureckiej nie pozostawała bez wpływu na umacnianie się poczucia jedności wśród społeczności kozackiej, jak również przekształcała Kozaczyznę w coraz silniejszą organizację militarną, posiadającą własną flotę, trudną do pokonania piechotę oraz artylerię. Innym istotnym elementem kształtowania się stanowej i narodowej tożsamości Kozaków było ich zaangażowanie się w walce o przywrócenie Cerkwi prawosławnej należnych jej praw, które powodowało, iż stawali się oni obrońcami wyznaniowych interesów społeczności ruskiej⁸. Jednak najważniejszym czynnikiem sprzyjającym procesowi wewnętrznego jednoczenia się Kozaczyzny, zdaniem Witalija Szczerbaka, było uczynienie z Siczy Zaporoskiej ośrodka walki wyzwoleniczej ukraińskiego narodu⁹.

Obok powyżej wymienionych czynników, warto pamiętać, iż bardzo ważną rolę była pamięć o „starożytnych przywilejach sądowych”. W 23 postulatach Kozackich spisanych podczas tzw. Ugody Perejaśławskiej w styczniu 1654 r., najważniejszy – 1 artykuł – dotyczył sądownictwa. Pisano: *od wieków w Wojsku Zaporoskiem, że się rządzą swojemi prawami, mieli swoje swobody w majątkach i sądach, iżby ani*

⁴ Zob. charakterystykę tej społeczności u R. Heidensteina, *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594*, wyd. i tłum. M. Gliszczyński, t. I, Petersburg 1857, s. 285. Por. M. Drozdowski, *Religia i Kozaczyzna zaporowska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2008, passim.

⁵ M. Drozdowski, T. Chynczewska-Hennel, *Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVI–XVII w. Jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego*, „Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa”, t. I: *Społeczeństwo a polityka*, Warszawa 2008, s. 165–222; B. O. Щербак, *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.*, Київ 2000; F. E. Sysyn, *Stosunki ukraińsko – polskie w XVII wieku; rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 27 (1982).

⁶ N. Jakowenko, *Druga strona lustra. Z historii wyobrażeń i idei na Ukrainie XVI–XVII wieku*, tłum. K. Kotyńska, red. T. Chynczewska-Hennel, Warszawa 2010, s. 375–411.

⁷ Por. M. Czech, *Świadomość historyczna Ukraińców pierwszej połowy XVII w. w świetle ówczesnej literatury polemicznej*, „Slavia Orientalis” 38 (1989), 3–4, s. 563–84.

⁸ M. Drozdowski, *Religia i Kozaczyzna*, s. 66–205.

⁹ B. O. Щербак, *Українське козацтво*, s. 59.

*Wojewoda, ani Bojar ani Stolnik w sądy wojskowe się niemieszali, ale żeby towarzystwo przez Starszyzną swoją sądzonem było*¹⁰. Dodać należy, że instrukcja, z którą do Moskwy przybył sędzia generalny Samojoł Zarudny i pułkownik perejaśławski Paweł Tetera, w większości została zaakceptowana wraz z powyższym punktem¹¹.

Niniejszy artykuł dotyczy genezy szczególnych kompetencji sądowych i organizacyjnych Kozaczyzny, które kształtowało się w ramach prawa wojskowego. Jednocześnie chciałbym podkreślić, iż nadal istnieją liczne postulaty badawcze związane z organizacją i prawem kozackim. Przede wszystkim nieznanym jest wpływ koronnych artykułów wojskowych z 1609 r. na kształtowanie się prawa zwyczajowego w społeczności kozackiej¹². Taki można dostrzec m.in. w charakterystycznej karze przykucia do działa¹³. Ta stosowana przez Kozaków sankcja zbliżona była do kary siedzenia na armacie stosowanej w wojskach koronnych i litewskich¹⁴. Z drugiej strony istniała niepraktykowana w wojskach kwarcianych kara powieszenia na haku, utopienia, zakopania żywcem oraz ukamieniowania¹⁵. Nadal nie posiadamy wiedzy o prawie wojennym stosowanym przez Kozaków rejestrowych do połowy XVII w.¹⁶ Być może związane jest to ze znikomą zachowaną bazą źródłową, dodatkowo popartą stwierdzeniem Władysława Serczyka, iż:

¹⁰ [M. Czajkowski], *Kozaczyzna w Turcji. Dzieło w trzech częściach*, Paryż 1857, s. 288. Pełny tekst 23 punktów kozackich oraz artykułów (statii) Bohdana Chmielnickiego, zob. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*, t. 10: (Дополнение к III тому). Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653–1654 [z.] red. Г. Ф. Карпова, 1878.

¹¹ J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław 2007 s. 211–236; A. B. Pernal, *Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659*, Kraków 2010, s. 126–129; L. Kubala, *Przysięga w Perejaśławiu i „stati” Bogdana Chmielnickiego*, „Kwartalnik Historyczny” 18 (1904), s. 220–242.

¹² O przenoszeniu wzorców stosowanych przez Kozaków rejestrowych na Sicz pisze: В. Щербак, *Витоки та становлення козацького права*, [w:] „Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)”, 1 (2000), s. 123–124.

¹³ Z. Ossoliński, *Pamiętnik*, oprac. J. Długosz, Warszawa 1983, s. 97; J. Bielski, *Dalszy ciąg kroniki polskiej zawierającej dzieje od 1587 do 1598*, wyd. F. M. Sobieszczański, Warszawa 1851, s. 262.

¹⁴ *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1937, s. 116 (art. 2), 118 (art. 14); W. Organiściak, *Z badań nad karą pozbawienia wolności w wojskowym prawie karnym Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Z dziejów sądów i prawa*, red. A. Lityński, Katowice 1992, s. 49–50.

¹⁵ Pułkownik Sidor wraz z setnikami do J. de La Gardie, b.m. i d. [1613], Krigsarkivet, Stockholm, Gustav Adolfsverket, Avskriftsamlingen, II:C 1–3, karty niepaginowane; В. Щербак, *Витоки*, s. 120.

¹⁶ Zob. pracę dotyczącą wojskowości kozackiej, gdzie pominięto tę kwestię: M. Franz, *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVIII wieku. Geneza i charakter*, Toruń 2007. Również В. Щербак, *Рестрові козаки на державній службі*, [w:] *Історія українського козацтва: нариси у двох томах*, т. I, Ред. В. А. Смолий, Київ 2006, s. 377–395, mimo akcentowania kontekstu organizacyjno-prawnego, nie stawia pytania o obowiązywanie artykułów wojskowych.

[...] na Zaporozżu nie opierano się na żadnym pisany kodeksie praw, zarówno w zakresie procedury, jak i wysokości kar za określone przestępstwa oraz wykonywanie zapadłych wyroków. Główną rolę odgrywała tradycja i prawo zwyczajowe, oparte [...] na podpatrzonych u sąsiadów i przyjętych od nich normach prawnych¹⁷.

Ten prawdziwy dla Siczcy pogląd jest nieadekwatny do Kozaków rejestrowych.

Powyzsze pytania wiążą się z analizowaną przeze mnie problematyką i wskazane w niniejszym artykule konstatacje mogą stanowić punkt wyjścia do dalszych badań szczegółowych.

Najstarsza wzmianka w prawie wojskowym, dotycząca struktury organizacyjnej Kozaków w armii koronnej pochodzi z 1565 r. Wówczas Stanisław Cikowski jako wiceregent polskiego korpusu posiłkowego w WKsL wyłączył ich spod administracji wojskowej, podporządkowując bezpośrednio pod władzę naczelnego dowódcy¹⁸. Forma przepisu wskazywała, iż Kozacy nie posługiwali się ogłaszanyymi wówczas artykułami wojskowymi, posiadali odrębne struktury organizacyjne. Sądzę, że powyższa jednostka redakcyjna aktu normatywnego odzwierciedlała dotychczasową długotrwałą praktykę współpracy wojsk polskich i litewskich z Kozakami, gdzie tworzyli oni odrębne korpusy wojskowe, słabo zespolone z koronną lub litewską organizacją państwową.

Przełomowy, pod względem organizacji i sądownictwa Kozaków będących na żołdzie Rzeczypospolitej, był rok 1572. Wówczas Jerzy Jazłowiecki podjął działania zmierzające do narzucenia Kozakom państwowej (publicznej) struktury wojskowej. Po pierwsze, hetman wydał akt biorący Kozaków wpisanych do rejestru pod wyłączne hetmańskie sądownictwo¹⁹. Po drugie, mianował na sędziego tego zgrupowania Jana Badowskiego. Miał on za zadanie rozsądzać wszelkie spory pomiędzy Kozakami²⁰. Realizacją tego postanowienia, był przywilej nadany sędziemu przez Zygmunta II Augusta z 5 czerwca 1572 r.²¹ W świetle tej regulacji, Badowski odpowiedzialny był jedynie przed królem i hetmanem. Miał prawo sądzić winy Kozaków również w sprawach mieszanych, nawet w miastach i na zamkach. Tym samym

¹⁷ W. A. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*, Kraków 1984, s. 313. Zob. też: В. Щербак, *Витоки*, s. 119–127.

¹⁸ *Stanisława Cikowskiego wiceregenta artykuły*, [w:] *Polskie ustawy*, art. 31, s. 126; M. Plewczyński, *Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagiellonów*, Warszawa 1995, s. 62.

¹⁹ M. Franz, *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej*, s. 103–105, zwraca uwagę, iż rejestr powstał w 1569 r. Rok 1572 wiąże się jednak z nadaniem tej organizacji wyodrębnionych administracyjnie struktur.

²⁰ M. Plewczyński, *Ludzie Wschodu*, s. 64; В. Щербак, *Витоки*, s. 121–122; А. Стороженко, *Стефан Баторий и днепровские козаки: исследования, памятники, документы и заметки*, Киев 1904, s. 79 i n.

²¹ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*, т. II, Санкт-Петербург, 1865, s. 175–176.

wprowadzono ograniczoną zasadę *privilegium fori* wobec sądownictwa dominalnego, miejskiego i grodzkiego. Sądzę, iż błędne jest panujące w historiografii przekonanie, iż oznaczało to akceptację przez Rzeczypospolitą stanowej odrębności Kozaczyzny. Przywilej sądowy był zgodny z przekształceniami organizacyjno-prawnymi zachodzącymi w armii koronnej²². Do lat 30. XVII w. oddziały cudzoziemskie zaciągane za granicą, zgodnie z zasadą osobowości prawa posługiwały się własnymi etnicznymi lub państwowymi prawami, zwyczajami i posiadały własny aparat sądowniczy. Nie należy więc w tej decyzji doszukiwać się radykalnej koncepcji, stanowiła ona zwyczajną konsekwencję wciągnięcia kompanii wojskowej na usługi Rzeczypospolitej.

Ta z pozoru oczywista dla współczesnych decyzja miała dalekosiężne konsekwencje. Wpłynęła ona na umacnianie się pozycji Kozaków w strukturze społeczno-politycznej państwa. W odróżnieniu od oddziałów najemnych, a nawet zaciężnych, formacja Kozaków rejestrowych miała charakter bardziej stabilny, wręcz spetryfikowany. Według badań Marka Plewczyńskiego, w oddziałach obrony potocznej i armii kwarcianej (dla lat 1548–1572 u rotmistrzów i 1548–1566 u towarzyszy), połowa dowódców służyła nie dłużej niż 2 lata, a wśród towarzyszy odsetek ten sięgał aż 84%²³. Oczywiście stworzenie skarbu rawskiego i pewność nieprzerwanej służby zwiększała średnią długość służby wojskowej, tym niemniej trudno przy takich liczbach mówić o stałym trzonie osobowym armii. Oddziały najemne werbowane zaś były jedynie na czas wojny, po czym zmuszone były szukać kolejnego kontraktora. Odmiennie sytuacja wyglądała u Kozaków rejestrowych. Wpisanie osoby luźnej do rejestru dawało stały, choć skromny dochód, przede wszystkim zmieniało jego sytuację prawną. Rezygnacja ze służby zasadniczo nie wchodziła w grę, oznaczałaby bowiem degradację społeczną. Inaczej było z szlachtą służącą jako rotmistrze i towarzysze w wojsku. Kariera wojskowa stawała się epizodem w życiu, jednym z elementów wychowania szlacheckiego²⁴.

W konsekwencji armia kwarciana posiadając szerokie przywileje prawne i organizacyjne, dysponując realną siłą militarną, długo nie prezentowała aspiracji politycznych. Dopiero, gdy wojsko stawało się dla dużej części zubożałej szlachty i aspirujących do posiadania herbu towarzyszy jedynym sposobem życia, pojawiły się postulaty polityczne i emancypacyjne. Najbardziej spektakularną próbę stworzenia nowego porządku przez wojsko była konfederacja z 1622 r. Obok standardowych

²² Szerzej: K. Łopatecki, *Cywilna jurysdykcja wobec wojskowych w Koronie na przełomie XVI i XVII stulecia*, „Miscelanea Historico-Iuridica” (2007), s. 33–56.

²³ M. Plewczyński, *Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985, passim (w szczególności s. 131–134).

²⁴ Zob. D. Żołądź, *Ideale edukacyjne doby staropolskiej. Stanowe modele i potrzeby edukacyjne szesnastego i siedemnastego wieku*, Warszawa–Poznań 1990, s. 63–65.

roszczeń finansowych wojsko żądało spełnienia szeregu postulatów politycznych, które zmieniałyby fundament ustrojowy i prawny państwa²⁵. Dawałyby one armii pozycję czwartego stanu²⁶. Podobne aspiracje sił zbrojnych pojawiły się podczas konfederacji lat 1661–1663²⁷.

Z różnych względów dążenia polityczne żołnierzy nie zostały zrealizowane. Inaczej sytuacja rozwinęła się u Kozaków. Różnorodne, upośledzone prawnie i politycznie grupy społeczne żyjące na Ukrainie, widziały wśród Kozaków rejestrowych ideał. Starano się wejść do istniejących struktur lub rozszerzyć prawa obowiązujące w tej organizacji na całą Kozaczyznę²⁸.

Rejestr uległ rozwiązaniu jeszcze w 1572 r., jednakże nie było to celowe działanie żadnej ze stron. Kozacy otrzymali prawa, które nadawały im status „rycerzy kresowych”, nie chcieli więc z nich zrezygnować. Strona polska ogarnięta kryzysem politycznym, w konsekwencji skarbowym do 1576 r. nie była w stanie spełnić swego obowiązku finansowego²⁹. Do idei rejestru kozackiego nawiązał Stefan Batory.

Fundamentalne znaczenie ma uniwersał Stefana Batorego z 16 września 1578 r. regulujący organizację Kozaków rejestrowych³⁰. Dokument ten ma charakter umowy podobnej do zawieranych z oddziałami najemnymi. Król wysłał dworzanina lub udzielał audiencji przedstawicielowi kontraktora, gdzie zawiązuje się umowę kupna-sprzedaży oddziału wojskowego. W tym przypadku Stefan Batory wysłał Jancza Begiera na Zaporozże, gdzie uzgodniono warunki służby³¹. Różni się

²⁵ Jak zauważył Jerzy Pietrzak, miały one charakter drobnoszlachecki. J. Pietrzak, *Konfederacja lwowska w 1622 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 80 (1973), 4, s. 848–849.

²⁶ Ibidem, s. 870; J. T. Maciuszko, *Staropolska kategoria – Max Weber i słownictwo szlacheckie*, „Przegląd Historyczny” 74 (1983), 3, s. 438.

²⁷ E. Janas, *Konfederacja wojska koronnego w latach 1661–1663. Dzieje i ideologia*, Lublin 1998, s. 8, 17 i n.

²⁸ Zgadając się z konkluzją przedstawioną przez Macieja Franca, wydaje się, iż stwierdzenie, że uzyskanie „specjalnych przywilejów, na które mogli się powoływać, a dzięki którym poczuli się wojskiem i to w dodatku wyróżnionym, spośród innych formacji” nie oddaje specyfiki współczesnych wojsk najemnych i zaciężnych. M. Franz, *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej*, s. 105.

²⁹ F. R. Gawroński, *Geneza i rozwój idei kozactwa*, s. 114; M. Franz, *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej*, s. 104–105; E. Dubas-Urwanowicz, *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta*, Białystok 1998, passim.

³⁰ *Postanowienie z Niżowcy*, [w:] *Akta historyczne do panowania Stefana Batorego króla polskiego od 3 marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r.*, wyd. J. Janicki, Warszawa 1881 s. 336–338; *De conditionibus Nisovii fidei suam Regi et Republicae obrtingunt*, Lwów 16 IX 1578, [w:] B. A. Стороженко, *Смеѓан Батороуї*, s. 74; por. M. Franz, *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej*, s. 105–106.

³¹ Na podróż na Ukrainę Jancza Begier otrzymał 25 florenów. Zob. *Źródła dziejowe*, t. IX: *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego, 1576–1586*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1881, s. 216. W kolejnych dziesięcioleciach stosowano analogiczną praktykę. Zob. *Expensa ze skarbu koronnego na wojsko i na prywatne wydatki królowica JM 1616*, NBR, Pol. F. IV. 274, s. 9, gdzie Stanisławowi Misce przekazano

to od klasycznej umowy z oddziałem najemnym brakiem właściciela jednostki. W tym wypadku Kozacy stanowią zbiorowość rządzącą się według reguł demokracji bezpośredniej³². Działanie takie było stosowane w kolejnych dziesięcioleciach, jeżeli władca chciał uzyskać większą niż rejestr pomoc kozacką. Pod względem formalnym, jeżeli umowa nie uwzględniała narzucenia zewnętrznego dowództwa i ściśle określonych powinności, miała formę umowy najemnej, w przeciwnym przypadku umowy na stworzenie oddziałów o formie zbliżonej do wojsk zaciężnych³³.

W omawianym akcie Stefan Batory przypowiada Kozakom służbę nadając jednakże dowódcę – Michała Wiśniowieckiego – który otrzymuje pełną moc rozkazowania, a żołnierzy zobowiązuje do posłuszeństwa względem swoich przełożonych. Podobnie jak najemnicy zobowiązani byli do złożenia przysięgi wierności i otrzymywali za służbę wynagrodzenie.

Kluczowy charakter ma jednakże zakończenie dokumentu, gdzie stwierdzano: *Inne artykuły, jako około więźniów, i drugie, które były przez nieboszczyka wielmożnego Gierzego Jazłowieckiego, wojewodę Ruskiego i hetmana, wymówione, mają też być przez nie pełnione* [podkr. – K.Ł.]. Jednocześnie król zapowiada: *In summa, wedle rozkazania naszego, które im będzie oznajmiono, pod przysięgą swą zachować się będą powinni*³⁴. Sądzę, iż istniał przynajmniej edykt regulujący najważniejsze przewinienia oraz, być może, inne zapowiadane przez władcę akty o charakterze porządkowym. Potwierdza te przypuszczenia Franciszek Rawita-Gawroński, twierdzi nie podając źródła informacji, iż dla tej formacji hetman wydał w 1572 r. specjale artykuły wojskowe³⁵.

Dokument wydany przez Jazłowieckiego musiał być rygorystyczny, stanowiąc źródło represji, a nie wolności kozackich, stąd w kolejnych dziesięcioleciach próżno należałoby szukać podnoszenia przez Kozaków informacji o posiadaniu „starożytnych artykułów wojskowych”.

Michał Wiśniowiecki jako starosta czerkawski i kaniowski sprawował naczelny rząd nad Kozakami, jednakże faktycznie nie mógł nimi dowodzić i sprawować

120 zł na koszty związane z wyprawą na Zaporozie, podczas której miał wynegocjować warunki służby; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VII, Київ 1995, s. 154.

³² Por. J. Urwanowicz, *Wojskowe „sejmiki”. Koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Białystok 1996, s. 124–138; П. М. Сас, *Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.)*, Київ 1998.

³³ Charakterystyka tego zjawiska: K. Koranyi, *Żołnierz najemny a żołnierz zaciężny*, CPH 1 (1948), s. 105–108.

³⁴ *Postanowienie z Niżowcy*, s. 337–338; *De conditionibus Nisovii*, s. 74.

³⁵ F. Rawita-Gawroński, *Geneza i rozwój idei kozactwa i Kozaczyzny w XVI wieku*, Warszawa–Kraków 1925, s. 113–114. Dodać należy, iż informacji tej nie komentują ani Władysław Serczyk ani Maciej Franz ani historycy ukraińscy.

skutecznego nadzoru. Stąd pojawił się urząd porucznika – który objął Jan Oryszowski. Od 6 września 1578 przypowiadano mu służbę do którego przydano 30-osobowy poczet z pensją roczną w wysokości 400 zł³⁶. Informacja o tej, bezpośrednio podporządkowanej grupie Oryszowskiemu jest bardzo interesująca. Siedemnaście lat wcześniej Zygmunt August mianując Floriana Zebrzydowskiego hetmanem korpusu posiłkowego do Inflant przydał mu również 30-osobowy oddział porządkowy pod dowództwem profosa³⁷. Prawdopodobnie więc również ta grupa odpowiedzialna była za egzekwowanie decyzji porucznika i utrzymanie dyscypliny w rejestrze kozackim³⁸.

Już w 1579 r. Jan Oryszowski dowodził Kozakami podczas wyprawy Konstantego Ostrogińskiego na Czernihów³⁹. Sprawował również rządy nad rejestrowymi zarówno w 1580 jak i 1581 r.⁴⁰ 30 marca 1581 r. powstał często wykorzystywany przez historyków „Regestr Kozaków niżowych zaporoskich i rzeciecznych, którzy chodzili na służbę króla jmcu do Moskwy”. W świetle tego dokumentu podległość wobec Wiśniowieckiego jest odnotowana – nadal tytułuje się jako „porucznik”, w wykonaniu rejestru pomaga zaś Jan Czerski – podstarości czerkaski⁴¹. Władza Oryszowskiego była ograniczona, sami Kozacy wykonując różne posługi często pomijali Oryszowskiego i przekazywali informację bezpośrednio Wiśniowieckiemu. Tak był wiosną 1581 r., kiedy straż polna pojmała znamienitych przedstawicieli rodów tatarskich. Straż z pominięciem porucznika, doniosła o tym fakcie staroście⁴².

Przy problematyce dowództwa warto podkreślić specyficznie kształtujące się relacje starosty do porucznika. Niezwykle trafnie oddają je słowa Oryszowskiego

³⁶ H. Kotarski, *Oryszowski Jan*, [w:] *PSB*, t. XXIV, Wrocław 1979, s. 271–272.

³⁷ List przypowiedni Florianowi Zebrzydowskiemu wydany został 18 IV 1561 r., [w:] *Materiały do działalności wojskowej*, s. 275. W rzeczywistości udało się zebrać 20 żandarmów. W. Semkowicz, *Popis wojska polskiego z lat 1561–64 i wyobrażone na nich piętna końskie*, WNA 12 (1928–1929), s. 106.

³⁸ F. Rawita-Gawroński, *Geneza i rozwój idei kozactwa*, s. 106, twierdził, iż w skład pocztu wchodził pisarz, chorąży, muzycy wojskowi, cyrulik oraz asawułowie. Dodatkowo Jan Oryszowski w latach 1578–1579 był dowódcą 50-osobego oddziału kozackiego, wchodzącego w skład armii kwarcianej. H. Kotarski, *Oryszowski Jan*, s. 272.

³⁹ I. Czamańska, *Wiśniowieccy wobec Kozaczyzny XVI–XVIII w.*, [w:] *W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od historii do literatury*, red. P. Borek, Kraków 2008, s. 171.

⁴⁰ Zob. *Copia listu P. Orziszowskiego do króla Iego Mości, co pod Połoczk prziniesiono*, [w:] *Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию (осада Пскова) и дипломатическая переписка того времени, относящаяся главным образом к заключению Запольского мира (1581–1582 гг.)*, изд. М. Коялович, СПб, 1867, s. 279–281 (J. Oryszowski do Stefana Batorego, Czerkasy 3 VII 1581).

⁴¹ AGAD, ASW, dz. 85, rkps. 66, k. 62; *Regestr Kozaków niżowych*, [w:] *Źródła dziejowe*, t. XX: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. IX: *Ziemie ruskie. Ukraina*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1894, s. 154–164.

⁴² *Copia listu P. Orziszowskiego do króla Iego Mości, co pod Połoczk prziniesiono*, [w:] *Дневник последнего похода*, s. 280.

z 1581 r. dotyczące kwestii pojmanych przez Kozaków znamienitych przedstawiciele rodów tatarskich.

*Przijachał do nas P. starosta Czerkaski za porohi, zandaiancz nas o tei więźnie, aby mogli iść przez jego rencze do maiestatu [... króla – K.Ł.]. My, uwazaiancz zwierzchność Waszej Królewskiej Mości, także onego, któregoś nam Wasza Królewska Mość we wsztkiem słuchać kazać raczeł [Michała Wiśniowieckiego – K.Ł.], podciliśmy go tim, żechny ich do rank jego dali, maiancz z nim pospołu przy nich iachać do maiestatu Waszej Królewskiej Mości, aby ich przy nas oddawał*⁴³.

Z fragmentu tego wynika, iż Wiśniowiecki był w stanie narzucić swą wolę Kozakom rejestrowym, nie była to jednak podległość bezwarunkowa. Co charakterystyczne, Wiśniowiecki musiał przyjechać do obozu kozackiego. Ponadto w tym sporze Oryszowski, wyraźnie związany jest z bracią kozacką. Pomimo faktu, iż jest on podobnie jak sędzia Badowski wybrany na stanowisko porucznika, to jednak konieczność stałego dowództwa nad podwładnymi doprowadziła do integracji kulturowej⁴⁴.

Uchwalony w 1578 r. rejestr na poziomie 500 osób został utrzymany. W świetle rejestru z 1581 r. oddział składał się z 530 osób dowodzonych przez 50 atamanów oraz osobnego 30-osobowego pocztu bezpośrednio podległego Oryszowskiemu⁴⁵. Była to formacja piesza, zorganizowana na wzór węgierski⁴⁶. Wykorzystana była w sierpniu i wrześniu 1581 r. podczas wyprawy na Siewierszczyznę, zakończonej zdobyciem i zburzeniem zamku Trubczewsk nad Desną i spustoszeniem pogranicza moskiewskiego⁴⁷.

Warto podkreślić sposób wypełniania posługi przez Kozaków rejestrowych w zwykłych okolicznościach. Według relacji Jana Oryszowskiego zimę porucznik spędzał wraz z podwładnymi w Czerkasach. Wczesną wiosną, wobec trudności z zaopatrzeniem oraz w celu polepszenia sytuacji finansowej, oddział wyprawił się na Dniepr za porohy, *dla łączniejszego poziwienia ribą y zwierzem*. Interesujące, iż jedną z form

⁴³ Ibidem, s. 281.

⁴⁴ Warto podkreślić, iż Jan Oryszowski na sejmie 1587 r. żądając zapłaty i nagród dla rejestrowych „był ubran po grecku a gdy czytano jego żądanie, usiadł między pany na ziemi po turecku”. *Diariusze sejmowe r. 1587. Sejmy konwokacyjny i elekcyjny*, wyd. A. Sokołowski, Kraków 1887, s. 33.

⁴⁵ AGAD, ASW, dz. 85, rkps. 66, k. 62; *Regestr Kozaków niżowych*, [w:] *Źródła dziejowe*, t. XX, s. 154–164. Zob. H. Kotarski, *Oryszowski Jan*, s. 271–273; idem, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582 r. Sprawy organizacyjne*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*” 18 (1971), 1, s. 42.

⁴⁶ M. Franz, *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej*, s. 106–107.

⁴⁷ H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie*, s. 41–42; *Kopia listu kniaza Wisniowieckiego kastellana kiowskiego do P. Hetmana Pisanego*, [w:] *Дневник последнего похода*, s. 363–365 (M. Wiśniowiecki do J. Zamoyskiego, Brazina 8 X 1581).

uzupełniania żołądka prócz myślistwa i rybołówstwa, było łapanie Tatarów i uwalnianie ich w zamian za okup. Prócz gromadzenia żywności, pilnowano jednocześnie granicy, by Kozacy nie wyprawiali się w łupieżczych wyprawach na Krym, broniono również przystępu dla Tatarów. W tym celu główny obóz zakładano na wyspie Bezewłuk, położonej 80 km od Chortycy, natomiast strażę wysyłano na wszelkich przeprawach i miejscach, gdzie możliwe było przebycie rzeki⁴⁸. Prawdopodobnie sądy za przestępstwa skargowe odbywały się w Czerkasach, przy przestępstwach publicznych zaś wysyłano dworzanina królewskiego, który z urzędu przeprowadzał śledztwo i uczestniczył w sądzie nad zbrodniarzami⁴⁹. Reguły organizacyjne i rytm roczny pracy uległy zmianie w 1590. Wówczas liczbę rejestrowych zwiększono do 1000 osób, główny obóz przeniesiono do uroczyska w Kremienczug. Z uwagi na fakt, iż stacjonowali oni na pograniczu mołdawskim w starostwie śniatyńskim zmieniła się ich podległość. Ich najwyższym przełożonym nie był już starosta czerkaski lecz śniatyński – Mikołaj Jazłowiecki. Nadal utrzymano instytucję porucznika⁵⁰.

Porucznik, czyli bezpośredni przełożony nad rejestrem zaczynał zdobywać coraz silniejszą pozycję. Uzewnętrznieniem tego jest mianowanie Oryszowskiego w 1581 r. podstarostą czerkaskim i propojskim⁵¹. Sami Kozacy w XVII w. utożsamiali urząd pisarza wojskowego z XVI-wieczną instytucją porucznika⁵². To ciekawe zagadnienie wymaga jednak dalszych badań szczegółowych.

Kolejnym zjawiskiem wartym zasygnalizowania, jest dostosowanie specyfiki obyczajowej i politycznej Kozaczyzny do sposobu przeprowadzania sądów. Autonomia prawna doprowadziła do tego, iż w kolejnych dziesięcioleciach coraz większe kompetencje sędownicze spoczywały na kołach (radach) kozackich. Pod koniec XVI w. koła chorągwiane kozackie sądziły w nawet drobnych sprawach cywilnych (według terminologii współczesnej). Przykładowo w 1595 r. koło pod przewodnictwem pułkownika zaporoskiego Sasko, sądziło sprawy o zabrane ludności cywilnej koni⁵³. Interesujące przy tym jest, według jakiego prawa sądzono w sprawach mieszanych. W ocenie

⁴⁸ *Copia listu P. Orziszowskiego do króla Iego Mości, co pod Połoczk prziniesiono*, [w:] *Дневник последнего похода*, s. 279–281; por. H. Kotarski, *Oryszowski Jan*, s. 272.

⁴⁹ Stefan Batory zapowiedział przeprowadzenie sądów nad Kozakami w Czerkasach w 1581 r. z uwagi na skargę tatarską. J. Piotrowski do A. Opalińskiego, 20 VI 1581, *Дневник последнего похода*, s. 12.

⁵⁰ H. Kotarski, *Oryszowski Jan*, s. 272.

⁵¹ *Kopia listu kniazia Wisniowieckiego kastellana kiiowskiego do P. Hetmana Pisanego*, [w:] *Дневник последнего похода*, s. 363 (M. Wiśniowiecki do J. Zamoyskiego, Brazina 8 X 1581).

⁵² Kozacy żądali aby pisarz, „który nad insze wszystkie służki wojskowe zaporoskie i nad nim ciężar główny polega, ablowiem to i przedtym bywało zawsze, że co starszemu nad tym wojskiem z łaski JKM Pana Naszego dawano tego połowę pisarzowi wojskowemu”. *Instrukcja od wojska zaporoskiego posłom dana* [1626], B. Raczyński, t. 12, k. 143, pkt. 7.

⁵³ *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620*, wyd. T. J. Lubomirski, Kraków 1868, s. 63; por. J. Urwanowicz, *Wojskowe „sejmiki”*, s. 137.

Witalija Szczerbaka powszechnie recypowane były normy Statutu Litewskiego, co wydaje się prawdopodobnym rozwiązaniem, w sprawach dotyczących szkód poczynionych ludności cywilnej⁵⁴. Naturalną rozwiązaniem byłoby również stosowanie artykułów wojskowych. Z pewnością istotną rolę odgrywał również obyczaj oraz prawo zwyczajowe⁵⁵.

Obok Kozaków rejestrowych kształtowała się podległość organizacyjna również wobec Kozaków służących jako wolontariusze lub oddziały najemne. Duży korpus takich żołnierzy uczestniczył w wojnie 1581 r. Wówczas z armią Stefana Batorego ciągnęło około 2–3 tys. Kozaków, w większości zorganizowanych w oddziały jazdy⁵⁶. Fundamentalne znaczenie ma art. 10 umieszczony w artykułach wojskowych wydanych pod Woroncem 10 sierpnia 1581 r. Postanowiono tam:

Kozacy wszyscy ci, którzy dobrowolnie w ziemię nieprzyjacielską idą, nie mają się błąkać, ale wszyscy mają się zebrać pod sprawę..., któremuś to zlecili. A ktoby indziej tułał sie przez wiadomości starszego ich, będzie na gardle karan i wolno go będzie każdemu z wojska naszego pojmać i do urzędu hetmańskiego stawić. Także rotmistrze kozaccy nie mają do siebie służebnych ludzi z rot przyjmować. A gdzieby ktory czyjego służyć albo pacholika zbiegłego przyjął, ten, ktory uciekł, na gardle, a ten, ktory go przyjął, wedle zdania Krola J. Mci i panow rad karan być ma⁵⁷.

W powyższym przepisie wprowadzono dwie normy prawne dla Kozaków, które stanowiły *lex specialis* prawa wojskowego. Pierwsza groziła śmiercią za podróżowanie bez pułku i gletju dowódcy kozackiego. Druga zakazywała rotmistrzom kozackim przyjmowania osób służących uprzednio w armii zaciężnej lub najemnej do swoich oddziałów. Odrębne było również sądownictwo, które przejął na siebie hetman wobec szeregowych żołnierzy oraz król z senatorami wobec rotmistrzów⁵⁸. Konsekwencją złożenia przysięgi na wierność królowi, była możliwość zastosowania wobec żołnierzy przestępstwa zdrady kraju i obrazy majestatu królewskiego (*crimen laesae maiestatis*). Konstrukcja ta zapewniała ogólne reguły posłuszeństwa, co ważne stosowana była w praktyce. Jan Zamoyski 20 stycznia 1582 r. wydał uniwersał: *zbierać iść w ziemię moskiewską, tedy wam tego zakazuje, gdyż by to było przeciwko przysiędze i sprawom króla Jego Mości, a tak abyście koniecznie tego zaniechali, bo będziecie na*

⁵⁴ В. Щербак, *Витоки*, s. 121.

⁵⁵ А. М. Лазаревский, *Суды в старой Малороссии*, „Киевская старина” 7–8 (1898), s. 96; В. Щербак, *Витоки*, s. 119–120.

⁵⁶ H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie*, s. 33, 87.

⁵⁷ *Artykuły, które wszemu rycerstwu wobec ktosbykolwiek do wojsk JKM wjechał mają być opowiedziane*, NBR, Pol F. IV, № 165, k. 244.

⁵⁸ *Króla Stefana Batorego artykuły*, [w:] *Polskie ustawy*, art. 10, s. 155.

*gardlie karani*⁵⁹. Dwa dni później uniwersał do innego pułku kozackiego wydał Janusz Zbaraski, który zakazywał przyjmowania służby moskiewskiej pod *poczciwością szlachciców i pod gardłem tym prostym*⁶⁰.

Interesujące, że w artykułach wojskowych nie odnotowano nazwiska pułkownika kozackiego, pozostawiając jedynie wolne miejsce. Sądzę, iż nie był to przypadek lub niedbałość. Przepis miał formę uniwersału królewskiego (hetmańskiego), która wydawana była oddolnie formującym się pułkom kozackim. Analiza działań wojennych z lat 1581–1582 prowadzi do konstatacji, iż Kozacy nie byli podporządkowani jednemu wodzowi, tworzyli zarówno duże kilkuset- jak i małe kilkudziesięciosobowe zgrupowania. Każdy pułk posiadał własnego przełożonego, a jednostki te nie stacjonowały w obozie wojskowym, lecz we własnych „koszach”⁶¹. W odróżnieniu do przepisów obowiązujących Kozaków rejestrowych prawa te odnosiły się do oddziały jazdy, odmiennie zresztą zorganizowanych na modę autoramentu narodowego (rotmistrz – towarzysz). Uważam, iż przepisy z 1581 r. były rozwinięciem i uszczegółowieniem reguły wprowadzonej przez Stanisława Cikowskiego w 1565 r.

Prawa wojskowe z 1581 r. wymieniają jedynie sędziów 4 nacji: polskiej, węgierskiej, niemieckiej i litewskiej. Nie sądzą by Kozacy podlegali pod jednego z tych sędziów. Raczej mieliśmy do czynienia z wolą dowódcy i ewentualnie udziałem koła kozackiego. Charakterystyczna jest umowa zawarta w 1593 r. po powstaniu Kosińskiego pomiędzy starostą czerkaskim – Michałem Wiśniowieckim – a Kozakami Zaporoskimi. Wprowadzono wówczas bardzo ważną zasadę, by

*Kozacy kiedyezbykolwiek z Nizu do Starostw Jego M. przychodzili, mają mieć wolny przychod y odchod, wszakże ci ktorzi przychodzić będą, mają między sobą starszego obrać, który by z nich sprawiedliwość z występku ich czynić miał*⁶².

Postanowienia te niewątpliwie inspirowane były rozwiązaniami stosowanymi w wojskach rejestrowych.

Reguły te przetrwały do Powstania Chmielnickiego i stanowiły swoiste minimum podległości wobec Rzeczypospolitej. W swojej istocie, normy prawne były podobne do tworzonych w drugim dziesięcioleciu XVII w. oddziałów tzw. lisowczy-

⁵⁹ NBR, Pol F. IV, № 165, k. 605v; *Дневник последнего похода*, s. 607.

⁶⁰ NBR, Pol F. IV, № 165, karty niepaginowane, nr 242; *Дневник последнего похода*, s. 618–619, 626; por. M. Szytaj do E. Horna, Jewanowo 27 III 1612, Krigsarkivet, Stockholm, Gustav Adolfsverket, Avskriftsamlingen, II:C 1–3, karty niepaginowane.

⁶¹ *Дневник последнего похода*, s. 118, 134, 135.

⁶² J. Wereszczyński do J. Zamoyskiego, Nowy Wereszczyn 29 IX 1593, [w:] A. В. Стороженко, *Стефан Баторий*, s. 308.

ków⁶³. Oczywiście rozwój organizacji wojskowej, sądownictwa i artykułów wojskowych w okresie panowania Zygmunta III i Władysława IV stanowi postulat badawczy. Sądzę, iż proces ten zakończył się dopiero w 1638 r. Po klęsce powstania Pawła Pawluka w 1638 r. wydano rygorystyczną konstytucję *Ordynacja wojska Zaporowskiego Regestrowego w służbie Rzpltej będącego*⁶⁴. Również hetman Stanisław Koniecpolski podjął się działań zmierzających do likwidacji swawoli kozackiej. Szereg ustaleń sformowano podczas rady kozackiej, przy obecności (i inspiracji) Mikołaja Potockiego, która odbyła się w Kijowie 9 września 1638 r.⁶⁵ W pierwszej kolejności należy podkreślić reformę struktur pułków kozackich, przy której wprowadzono zakaz przechodzenia żołnierzy pomiędzy pułkami, co było rozwinięciem przepisów z 1581 r., a w treści miało formę charakterystyczną dla wojsk zaciężnych. Przypomniano o posłuszeństwie wobec przełożonych oraz nadano pułkownikom pełną władzę sądowniczą. Uchwalono edykt o charakterze miru wojskowego. Pod groźbą kary śmierci zakazano nie tylko wewnętrznych walk, ale również kłótni. Uroczyście zobowiązano się do przestrzegania władzy hetmana i realizowania swych powinności określonych w przysiędze. Co ważne nie stworzono wówczas jedynie kolejnych norm prawnych, lecz zorganizowano instytucje mające przeciwdziałać swawoli kozackiej. Podkreślić należy powołanie specjalnego oddziału Kozaków rejestrowych dowodzonych przez Andrzeja Muchę, który miał przeciwdziałać samowolnym wyprawom rabunkowym. Wobec buntowników również przewidziano korpus pacyfikacyjny dowodzony przez pułkownika kaniowskiego – Iwana Bojarzyna. Charakterystyczne, że przyznano mu kompetencje sądownicze (*kto tym buntom i sedycjom był przyczyną, wynalazłszy, na gardle skarab*), dla zwiększenia jego autorytetu proszono hetmana wielkiego o przydanie sługi do pomocy w tym zadaniu. Dodać należy, że rada kozacka miał uprawnienia sądownicze, w tym prawo osądzenia i karania buntowników na gardle⁶⁶. Wprowadzono również ścisłą kontrolę nad kozacką artylerią stacjonującą w Kaniowie⁶⁷.

Podsumowując, już w pierwszym okresie formowania struktur Kozaków rejestrowych, żołnierze ci podlegali pod osobne sądownictwo i prawdopodobnie prawo

⁶³ Zob. A. G. Przepiórka, *Od wolontariuszy do żołnierzy zaciężnych. Ewolucja formacji lisowczyków w dobie wojny z Moskwą (1615–1617)*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie: struktura – urzędy – prawo – finanse*, red. K. Łopatecki, Zabrze 2011, s. 217–239.

⁶⁴ *Volumina Legum*, t. III, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 440.

⁶⁵ Rada ta wysłała na sejm posłów (Romana Połowca, Bohdana Chmielnickiego, Iwana Bojarzyna, Jana Wołczeńka), którzy starali się uprosić o złagodzenie sankcji wobec Kozaków: oddanie Trechtymiowa, pozostawienie wolności gruntów, utrzymania żołdu. J. Szujski, *Dzieje polski podług ostatnich badań opisane*, t. III, Kraków 1894, s. 286.

⁶⁶ Z. Wójcik, *Wojny kozackie w dawnej Polsce*, Kraków 1989, s. 57.

⁶⁷ Sz. Okólski, *Diariusz transakcji wojennej między wojskiem koronnym i zaporoskiem w r. 1637*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858, s. 187–188.

wojskowe⁶⁸. Należy podkreślić, iż te tak zwane „przywileje” nie mogą być w żadnym wypadku traktowane jako forma nadzwyczajnych uprawnień nadanych przez Zygmunta Augusta i Stefana Batorego. Wobec dominacji zasady osobowości prawa oraz partykularyzmów prawnych, ogłoszenie jednostce wojskowej własnych artykułów wojskowych i wyodrębnienie samodzielnego sądownictwa było działaniem ordynaryjnym⁶⁹.

Niezwykłe były jednak konsekwencje tej decyzji. W obrębie społeczności kozackiej pojawiła się bowiem uprzywilejowana pod względem prawnym i sądowym grupa (Kozacy rejestrowi), stanowiąc wzór emancypacyjny pozostałych grup społecznych. Wśród samych rejestrowych szybko zaczęła się tworzyć wspólnota strzegąca swych przywilejów. Sprawy sądowe rozpatrywali przełożeni i komornicy królewscy, a od końca XVI w. pojawiły się również koła, które podejmowały decyzję w tym zakresie.

W sferze organizacyjnej w 2 poł. XVI w. Kozacy rejestrowi powinni być określani jako żołnierze zaciężni, w odróżnieniu jednak od wojsk autoramentu cudzoziemskiego nie byli formowani systemem towarzyskim. Inne pułki, które wspomagały siły koronne i litewskie podczas wojen miały charakter *stricte* najemny. O ile struktury organizacyjne rejestru były narzucane przez państwo, o tyle oddziały Kozackie składały jedynie przysięgę wierności królowi. Posiadały one własnych pułkowników, podejmowały samodzielne działania operacyjne, w końcu zakładały najczęściej własne obozy. Najemnikom nadano minimum podległości, które polegało na zobowiązaniu ich do podróżowania zorganizowanymi oddziałami i nie przyjmowania żołnierzy koronnych i litewskich w swe struktury.

S U M M A R Y

Genesis of Cossack military and judiciary law based on the research of articles of war in the Polish-Lithuanian Commonwealth

This article concerns the issues of military justice and law among the Cossacks during the reign of Zygmunt II August and Stefan Batory. Based on the survey, the registered

⁶⁸ Najprawdopodobniej wraz z rozwojem prawa wojskowego, autonomia oddziałów ulegała zmniejszeniu i wszystkie oddziały koronne stosowały artykuły aprobowane na sejmie w 1609 r. Świadczą o tym procesy Kozaków rejestrowych, które odbywały się przed sądami wojskowymi. Przykładowo: *Архив Юго-Западной России*, Ч. 3, Т. 2, Киев 1868, s. 49–51, 56–63, 103–109, 109–112, 113–117, 162–165, 264–266, 302–307, 351–352, 386–289. Najgłośniejszy przykład to kara śmierci wydana za zdradę Iwanowi Wyhowskiemu. W. Majewski, *Śmierć Iwana Wyhowskiego w 1664 roku*, [w:] *350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)*, red. T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski, Warszawa 2008, s. 576–595.

⁶⁹ Szerzej prezentuję to zjawisko w pracy: K. Łopatecki, *Disciplina militaris w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, [w druku].

Cossacks were subject to a separate judiciary, and possibly articles of war. It should be emphasized that these so-called 'privileges' cannot be in any way considered as form of special powers granted by Zygmunt August and Stefan Batory.

Due to the dominance of personality rights principles and legal particularism, the establishing of articles of war and forming independent judiciary system should be treated as ordinary action.

However, the consequences of this decision were unusual. Within the Cossack communities the privileged group appeared in terms of legal and judicial (registered Cossacks), giving emancipatory model for other social groups. Court cases among the registered Cossacks were conducted by the king's superiors or secretaries and since the end of the sixteenth century Cossack assemblies could take decisions in this regard as well.

In the organizational sphere in the 2nd half of the sixteenth century Registered Cossacks should be referred to as mercenary soldiers, in contrast, however, the troops were not formed in a social procedure. Other regiments, which supported the Crown and Lithuanian forces during the wars, were of purely mercenary character. While the organizational structure of the registry was imposed by the state, Cossacks troops only swore loyalty to the king. They had their own colonels, took decisions about independent operations and established their own camps. Mercenaries were given a minimum of subordination, which was based on a commitment to travel in the organized troops and non-acceptance of the Crown and Lithuanian soldiers in their structure.

